

РЕЦЕНЗИЯ

на докторската теза на г-жа **Милия Ценова** на тема:
“Пространство и функционални аспекти на централния градски
площад в Долна Мизия и Тракия в границите на съвременна
България (I-III в.)“

Докторската теза на г-жа Ценова е посветена на изключително сложна и комплексна тема, която трудно би могла да бъде причислена към една от традиционните научни дисциплини на историческите науки. Проблематиката, свързана с античното градоустройство, се разглежда от различен ъгъл в рамките на старата история, археологията, архитектурата, икономиката, а за допълване и изясняване на информационната база се ползват постиженията на дисциплини като епиграфика и нумизматика. Опитът за комплексно изследване на централните структури, изградени в рамките на полеогенезиса в първите векове на нашата ера на територията на съвременна България, сам по себе си представлява заявка за много високо равнище на изследователска амбиция.

Представеният за обсъждане, последен във времето вариант на този труд, отговаря на техническите изисквания на НБУ за докторски тези. Той съдържа 380 страници текст, библиография, в която са включени над 350 заглавия на научни публикации на български език, 230 – на чужди езици и 116 публикации в електронните мрежи. Отделно, като самостоятелен том, са приложени илюстрации към темата.

Веднага трябва да кажем, че материалите, които имат отношение към разглежданите проблеми, на практика надхвърлят възможностите на един изследовател. Независимо от това ще подчертаем, че дисертантът е извършил огромна събирателска работа, като е представил в систематизиран вид голяма част от най-важните публикации по темата. Това само по себе си е несъмнен принос към възможностите за по-нататъшни проучвания.

Структурата на работата съдържа увод, три глави и заключение, които от своя страна включват подразделения, посветени на конкретни проблеми или обекти, съгласно заявеният изследователски проект. Още прегледът на заглавията им показва стремежът на г-жа Ценова да обедини чисто исторически и чисто археологически данни в стремеж да получи качествен модел на формирането и развитието на централните градски части в римските градове на територията на България.

Този стремеж е заявен дефинитивно в теста на Увода, където са очертани както добре аргументираните хронологически и географски рамки на изследването, така и конкретните цели и задачи, които то си поставя. Тук авторът показва доброто си ориентиране в старата история и археологията на интересувания го период. В същото време някои от използваните дефиниции трудно могат да се приемат като достатъчно коректни, например твърдението, че „Създадените (в централната градска част, б. м.) материални структури са предназначени да отразяват в най-изявена форма интересите на централната и местната власт“ (с. 6). Подобно ултимативно заявление неминуемо води до известно ограничаване на представите за причините и начините на оформяне и развитие на обектите във времето, свеждайки градивните фактори на полеогенезиса до дейността на административните органи на различно равнище

в Империята. От друга страна не става ясно какъв точно интерес имат те да строят и развиват именно такива комплекси. Приемането на заявения тезис влиза в противоречие и с подробно разгледаната по-нататък в текста икономическа и културно-развлекателна дейност, осъществявана в централните градски част.

В същото време разбираемите според равнището на обща култура за специалистите хронологически рамки, ограничени във времето на Принципата, биха могли да бъдат аргументирани малко по-подробно. Известно е, че зад условните дати, обикновено свързвани с имената на императори, се крият важни икономически процеси, характерни за които са периодите на прерастване на натрупаните количествени промени в ново качество на социалните структури.

Втората част на увода е посветена на изчерпателно изброяване на основните извори на информация и основните научни изследвания, свързани с реализиране на поставените задачи. Авторката показва добро познаване на значителен масив от произведения на антични автори и съвременни научни публикации, които имат отношение към различни аспекти на темата на нейното изследването. Огромният обем на възможната библиография трудно може да се опише и оцени достатъчно подробно в кратка рецензия, но определен пропуск на авторката е отсъствието в представената литература на значимите проучвания за големите римски и романизиранни градове в Мала Азия, някои от които, като Афродизия например, са изиграли важна роля при оформянето на конкретните обекти в балканските провинции на Империята. Независимо от показаното много добро познаване на българската научна книжнина, свързана с темата, към и към този раздел от библиографията могат да се направят подобни бележки. Например при цитирането на изследванията върху информацията от бронзовите автономни монети, сечени от римските градове, не са споменати докторската теза и публикациите на М. Доткова от НАИМ при БАН, посветена специално на архитектурните комплекси, изобразени върху монети.

В началото на първата половина на първата глава, посветена на урбанизационните процеси през I-III в. е направен опит да се поставят някои аспекти на теоретичния проблем за дефиниране на понятието град. Тези две страници стоят малко изкуствено в общия разказ, тъй като съдържанието на дискусиата по въпроса е изключително обемно и разнообразно. Представянето на броя и вариантността на предложените до момента тези и разбирания за факторите, предопределили процесите и характерните явления и паметници, както и на критериите, задължителни за тяхната оценка и систематизиране изискват обем, значително по-голям от разглеждания труд. Повечето съвременни изследователи се обединяват около мнението, че универсално решение на проблема не съществува, а във всеки конкретен случай е необходимо да се приемат адекватни критерии. За градовете в Римската империя те отдавна са изяснени.

В същото време от гледна точка на заявените цели на труда определено липсва достатъчно подробна информация за особеностите на йерархичната класификация на селищните центрове в римската империя, тяхната динамика, съотношението между формални критерии и историческа реалност.

Стремежът да се опишат по възможно най-лаконичен начин сложни процеси подвежда в отделни случаи г-жа Ценова. Характерен пример е твърдението, че „Интересите на Рим изискват още през I век в новосъздадените провинции Долна Мизия и Тракия да започнат урбанизационни процеси (с. 23)“. Очевидно е, че развитието на градските центрове по това време – както

наследените от елинизма, така и на новосъздадените – е резултат не само от политически решения на централните власти, но и на сложен комплекс от икономически процеси, както местни, така и обхващащи огромни географски райони. Всъщност проблемът за ролята на непосредствения хинтерланд за динамиката на градския живот е само бегло засегнат на няколко места в разглеждания текст с констатациите за наличие на определени природни ресурси в непосредствена близост до тях, за въвеждане на робския труд, на нови производствени технологии, на развитие на търговските отношения. Пренебрегнати са такива първостепенни икономически фактори, като наличието на стратегически суровини (руди, инертни материали, гори, вода), обем и направления на търговския трафик, плътност на заселване на околностите. Достатъчно е да се сравнят познанията ни за два основани почти едновременно с политическо решение града: Никополис ад Иструм и Никополис ад Нестум, за да се види, че ролята на местните икономически фактори е била изключително важна за тяхното развитие.

Прегледът на урбанизационните процеси през I-III в., базиран на вече изказани мнения, по-скоро представлява опит да се сумират и координират възгледите на ред изследователи, които са творили в различно време, изхождали са от различна информационна база и са имали различни критерии за оформяне на обобщенията си. Доста по-нататък в текста авторката предлага свои възгледи, които донякъде съвпадат, а в някои случаи сериозно противоречат на мненията на цитираните автори. Разкъсването на тези части от текста не спомага за изясняването на вижданията, предлагани от нея като принос към актуализиране на модела на урбанизация.

Втората част на първа глава е посветена на прегледа на заварените от римляните и новоосновените през I-II в. градове, както и на очертаване на разликите в тяхното устройство от гледна точка на налагането на елинистически или римски модели на административно устройство и архитектурно оформяне. Авторката демонстрира много добро познаване на изходните материали и научната литература за отделните обекти. Определени проблеми за читателя обаче създават организацията на текста и стиловите особености на разказа в първия подраздел на главата. От него е трудно да се разбере какво точно от заварените градове е запазено през римската епоха и как е станала адаптацията на независимите полиси към структурите на провинциалното управление в Империята. Липсата на сведения за някои добре известни центрове като Кабиле и Никополис ад Нестум в Южна България и Рациария, Нове и Абритус в Северна може да се отдаде на стремежа към съкращаване на емпиричната информация за сметка на описанието на общия модел. Сериозна липса в този раздел обаче е отсъствието на информация за ролята на римската армия във формирането на новите градски центрове по дунавския лимес, както и споменаването – разбира се и оценката – на наличието или липсата на поселищен континуитет между тракийските центрове и новите римски градове. Сериозен недостатък при всички анализи в разглеждания труд е подценяването на информацията за развитие на пазарната икономика, за формите и обема на използване на робския труд, за въвеждането на нови технологии. Всъщност именно общите кризисни явления в икономиката, довели до социални конфликти лежат в основата на кризата на античния свят. Без познаването им е невъзможно да се предложи достатъчно аргументирано обяснение на хода и формите на процесите на полеогенеза.

Същинският преглед на централните градски площади в античните градове у нас е направен във втората част на глава втора от разглеждания труд. Докторантката показва прекрасно познаване на историята и резултатите от археологическите разкопки и публикациите на епиграфски и архитектурни паметници, които имат отношение към заявената тема. Стремещът да изложи колкото се може по-пълно знанията си обаче, са довели до ненужно подробно преразказване на цитираната литература с чести повтаряния на една и съща информация, което сериозно утежняват възприемането на разказа. В него са останали и някои нелогични елементи, като твърдението, че форумът в Ескус е по-голям от тези в римските градове на територията на Тунис, Мароко, Испания и Румъния. Дори да е вярно (достатъчно е да споменем Картаген), то е неприложимо като критерий, защото става дума за чувствително отдалечени територии, в които географските особености и икономическото развитие са предопределяли други форми на развитието на материалната култура, а частта от съвременната територия на Румъния, която е влязла в границите на Римската Империя в началото на II в. има друго историческо наследство, друга икономическа и социална инфраструктура и освен това само след век и половина на практика излиза от контрола на централната власт. Подобни аналогии, които свидетелстват за огромния по обем материал, привлечен от авторката, се срещат и при описанието на другите градски центрове. Значително по-информативно би било обаче, те да се сравняват с реалностите от сходни като иконом-географски и исторически условия на развитие области на империята, например от Горна Мизия, Илирия, Епир, Македония.

В текстовете на изключително подробните описания правят впечатление отделни стилистични неточности в изразите или повече от дискуссионния характер на изказани аксиоматично твърдения. Така например за Ескус се твърди (с.92), че „Статутът ѝ (на колонията, б. м.) предполага както закономерности, присъщи на други колонии в Империята, така и на локални особености“?! В по-нататъшния текст тази теза не намира конкретизация и развитие.

Неприятна е необоснованата употреба на някои термини, например „полис“ по отношение на градовете в състава на Римската империя. Освен широкото възможно тълкуване, думата устойчиво се свързва в научната книжнина с представата за независим град-държава в предримския период. Определянето на градовете през първите векове от нашата ера е свързано с налагането на официалната римска йерархична структура: колония – муниципия – цивитас . Използването на тази терминология е не само логично, но и информативно, доколкото определя начинът на възникване и развитие на градските центрове от гледна точка на администрацията. Съвсем друг въпрос е реалното положение на конкретния град към конкретния момент.

Необяснимо е отсъствието в иначе много подробното изложение на обектите на някои римски градове в Мизия и Тракия, като Рациария, Абритус, Кабиле, Германия. Независимо, че не разполагаме с достатъчно информация за материализирането на техните централни части те, както и други селища, са част от историческата действителност и съставляват неотменим елемент, който има своето значение за общата картина.

Третата част на глава втора е посветена на обобщаването на материалите за формирането и развитието на централните части на градовете в Мизия и Тракия. Тук авторката прави опит преди всичко да обоснове няколко хронологически етапа в развитието на градоустройството и архитектурата.

Констатациите, които са направени, обаче са недостатъчно прецизно аргументирани. Като опорни точки са използвани исторически събития, най-вече – датите на управление на императорите от Траян до династията на Северите. Липсва анализ на историческите процеси, както и на общото икономическо развитие. Очевиден недостатък на предложената схема е липсата на допълнително териториално райониране на обектите. Ако по времето на Флавиите например в провинция Тракия продължава развитието на градовете, най-вече като икономически центрове (някои от тях дори сечат собствени монетни емисии), то в Мизия бъдещите градски центрове в повечето случаи остават на равнището на добре укрепени военни лагери. Това обстоятелство не позволява оценяване процесите в двете провинции според единни критерии. Промяната в урбанизирането на Долна Мизия започва не просто с възцаряването на император Траян, а с началото и най-вече с последиците от войните с даките. Но докато в първата половина на II в. градовете в провинция Долна Мизия се развиват особено бързо – най-добре познатият случай е с Никополис ад Иструм – в Тракия сходните процеси не са толкова ярко изразени. Добър пример е сравняването на последния град с аналога му Никополис ад Нестум. Неясна остава и крайната оценка на авторката на процесите на урбанизация по времето на император Марк Аврелий и наследилia го Комод. От една страна е подчертано (с.225), че „...несигурност в Империята, която налага разгънато крепостно строителство за сметка на урбанизацията и строителството в централната градска част“. От друга (с.226) се твърди, че „последните десетилетия на II век могат да бъдат възприети като начало на нов строителен етап в района на площадния комплекс“. В същото време управлението на двамата е обособено като единен хронологически период.

След подробния преглед на местоположението и пространствената организация на познатите централни части на античните градове от I-III в., което обхваща 12 страници (230-242) не е направен опит за анализ и обобщение на емпиричния материал. Така необходимостта на тази част от текста остава без логична обосновка. Следващите 13 страници, посветени на „Архитектурната декорация“ по същия начин не завършват с ясни изводи. Твърдението, че „Възникването и развитието на архитектурната декорация е продиктувано не само от необходимостта от естетика, но и от въздействието върху обществото, което римската власт преследва.“ (с.255), трудно може да бъде прието като научно обоснован извод, особено като се има предвид огромното разнообразие в изброените преди това варианти на архитектурно оформяне. Извън полезрението на авторката са останали някои важни при архитектурния анализ елементи, например качеството на изработка, наличието/липсата на импортни архитектурни детайли, пропорциите в оформянето на ордерите, аналозиите или липсата на такива в границите на изследваната територия и околните римски провинции.

Странно впечатление прави изложената (за втори път) хронологична периодизация на площадните пространства на с. 255-257, в която авторката на дисертационния труд се отказва от обосновани в началото на главата периоди, като въвежда отрязъците „Траянов период“ и „Последен период“ без да конкретизира техните дати.

Третата глава на рецензията има задачата да представи функционалните аспекти на централния градски площад в Долна Мизия и Тракия. И тук, както и в предходните части на дисертацията, като основен фактор за реализиране на едно или друго решение е приета ролята на

централната власт в Империята. Подобен подход трудно може да бъде обоснован, както за по-старите предримски градски центрове, така и за нововъзникналите, за много от които има сведения за местни инвестиционни инициативи. Известно е, че развитието на местната икономика (например фабриките за керамични изделия в Хотница, Бутово, Павликени) е довело до концентриране на сериозни богатства в района. Митата от нарасналия търговски трафик са съставяли друго съществено перо в градските бюджети.

Естествено големите градски центрове, като седалища на териториална администрация, са били място за подчертано лоялно изпълнение на императорския култ под една или друга форма. По същите причини там са съхранявани архивни и материални паметници: статуи, посветителни надписи, архитектурни съоръжения – посветени на отношенията между града и по-вишестоящите органи на държавна или провинциална власт, както и на определени личности, изиграли важна роля за живота и развитието на конкретния град. Това обаче е само малка част от функциите, които са изпълнявали централните градски структури, както и самата авторка изяснява в по-нататъшното си изложение на повече от 50 страници. Всъщност основен въпрос, останал настрана от хода на анализа, е не само начинът на осигуряване на средствата за първоначалния етап на полеогенеза, но и формите и размерите на мобилизиране на ресурси за неговото развитие и поддържането на построените комплекси. Градовете в Римската империя, а и не само в нея, не са били и не могат да бъдат разглеждани предимно като паметници на една или друга държавна политика.

При анализа на местоположението и пространствената организация на площадните пространства в античните градове авторката акцентира (не само в съответния раздел на трета глава, но и в целия текст на работата си) на това, че в новопостроените градове те заемат центъра на градоустройствената схема. Без да оспорваме това заключение обаче, трябва да посочим, че повечето антични градове през II-III в. са се разраснали далеч извън първоначалните крепостни стени, което е наложило на места да се строят нови укрепления. Тези нови квартали очевидно са променили не само градоустройствените планове, но и функционалното натоварване на различните зони и комплекси. Така първоначалните площади нерядко са оставали далеч от териториалния център.

На фона на демонстрираното добро познаване на археологическите реалии, свързани с античните градове, авторката разглежда архитектурната декорация сравнително бегло и ограничено. Например не е поставен въпросът за обема и мястото на импортната продукция на архитектурни елементи. Всъщност именно това обстоятелство е било решаващо за оформянето на конкретните проекти на комплексите. Подобни наблюдения има и за статуарната украса. Наличието/липсата на местни майстори и възможностите им са били изключително важен фактор за оформянето на интериорната украса.

Третата глава и заключението на предложения за рецензия труд всъщност представляват опит за тематичен преглед и цялостен анализ на изнесените в предходните раздели материали и формулирането на конкретни изводи. Огромният обем на обработените публикации и позиции на различни автори и свеждането им до компактни изложения само по себе си е сериозно постижение. Независимо от крайните оценки, в предложения труд е направен опит за създаване на реалистичен модел на съчетаване на отделните археологически елементи, заедно с епиграфските паметници, и писмените извори за създаване на цялостен устойчив модел на полеогенеза по нашите земи

през I-III в. Авторката на тезата е предложила свой прочит на различни исторически процеси и явления. Някои от тях повтарят изводи и наблюдения, дело на различни наши и чужди изследователи. Други могат да бъдат окачествени като сериозен научен принос в разработването на темата. Пример за това е предложената в окончателен вариант в заключителните текстове периодизация на развитието на процесите на полеогенеза, които, макар да имат различни изходни позиции в Тракия и в Мизия, към средата на II в. до голяма степен се унифицират. Като приноси могат да бъдат определени и корекциите на отделни неточности в досегашните публикации по темата, както и съставянето на своеобразен тезаурус за реалиите на градските центрове през разглеждания период от гледна точка на материални паметници и функционално натоварване през различните исторически подпериоди. Като специфичен принос могат да бъдат определени и работните хипотези или поставянето на дискуссионни въпроси, за аргументирането и решаването на които в момента не разполагаме с необходимата информация. Като цяло предложената докторска теза, без да дава окончателни отговори на ред въпроси, представлява сериозна база от данни, необходими за продължаване на изследванията в областта на полеогенеза в провинциите Тракия и Долна Мизия през първите векове на нашата ера.

Тези достойнства на разглеждания текст ми дават основание да предложа на уважаемата комисия да присъди на г-жа Емилия Ценова научната степен „Доктор на НБУ“.

София,
13. 11. 2014 г.

Доц. д-р Петър Балабанов